

Надія Нікітенко

ІКОНА “БОГОРОДИЦЯ НІКОПЕЯ” НА ЗОЛОТИХ ВОРОТАХ ЯК ЗАХИСНИЙ СИМВОЛ КИЄВА

Нещодавно на фасаді Золотих воріт встановлено мозаїчну ікону “Богородиця Нікопея” (мал. 1), і ця подія отримала великий резонанс у суспільстві, адже Золоті ворота складають фундамент нашої ідентичності і є одним із головних символів Києва. Як пам’ятка сучасна Софії Київський, Золоті ворота так само мають 1000-літню історію. Це древній триумфальний в’їзд у Київ, що відбилося і на їх назві, і на їх посвяченні, і на їх оздобленні. Вони названі Золотими, подібно до оббитих золотом головних воріт Єрусалима і Константинополя. Так і київські Золоті ворота мали ступки, покриті золотом, золотим був і купол надбрамної Благовіщенської церкви. Та не золото дало назву воротам, а їх значення. Золоті – значить особливі, сакральні ворота Святого града, “Нового Єрусалима”. Такий епітет застосовувався до тих міст, що мали першорядне значення як християнські центри, де зосереджені головні всенародні святині. Недарма назва “Золоті” стала традиційною для головних воріт багатьох древніх міст (Спалато, Єрусалим, Трір тощо)¹.

Київські Золоті ворота – унікальна споруда у світовому здечстві, що поєднала фортифікаційну споруду і храм. Їх увінчувала надбрамна церква Благовіщення Богородиці, отже, Золоті ворота присвячені Богородиці, яка у Святому письмі іменується Вратами Спасіння. І як Христос – Сонце Правди увійшов у Єрусалим через Золоті ворота, так само щодня опівдні в Києві траплялося чудо, коли сонячний промінь проникав у місто через проїзд Золотих воріт. Тобто в Київ через Богородицю входив Спаситель.

Зазвичай сакральні споруди позначали ікони, пов’язані з їх призначенням. Відомо, що в давнину на фасаді Золотих воріт з боку поля знаходилася ікона Богородиці. Її згадує літопис під 29 квітня 1151 р. у розповіді про боротьбу за Київ між київським князем Ізяславом Мстиславичем і суздальським князем Юрієм Довгоруком. Коли військо Ізяслава і його союзників-дядьків Вячеслава і Ростислава, в очікуванні Юрія зупинилося на полі перед Золотими воротами, то “сказав Вячеслав, озирнувшись на святу Богородицю, що є над Золотими воротами: “А їй нас судити, Пречистій Владичиці, із Сином своїм і Богом нашим, у сей вік і в будучий”².

¹ С.А. Высоцкий, *Золотые ворота в Киеве*, К. 1982, с. 17.

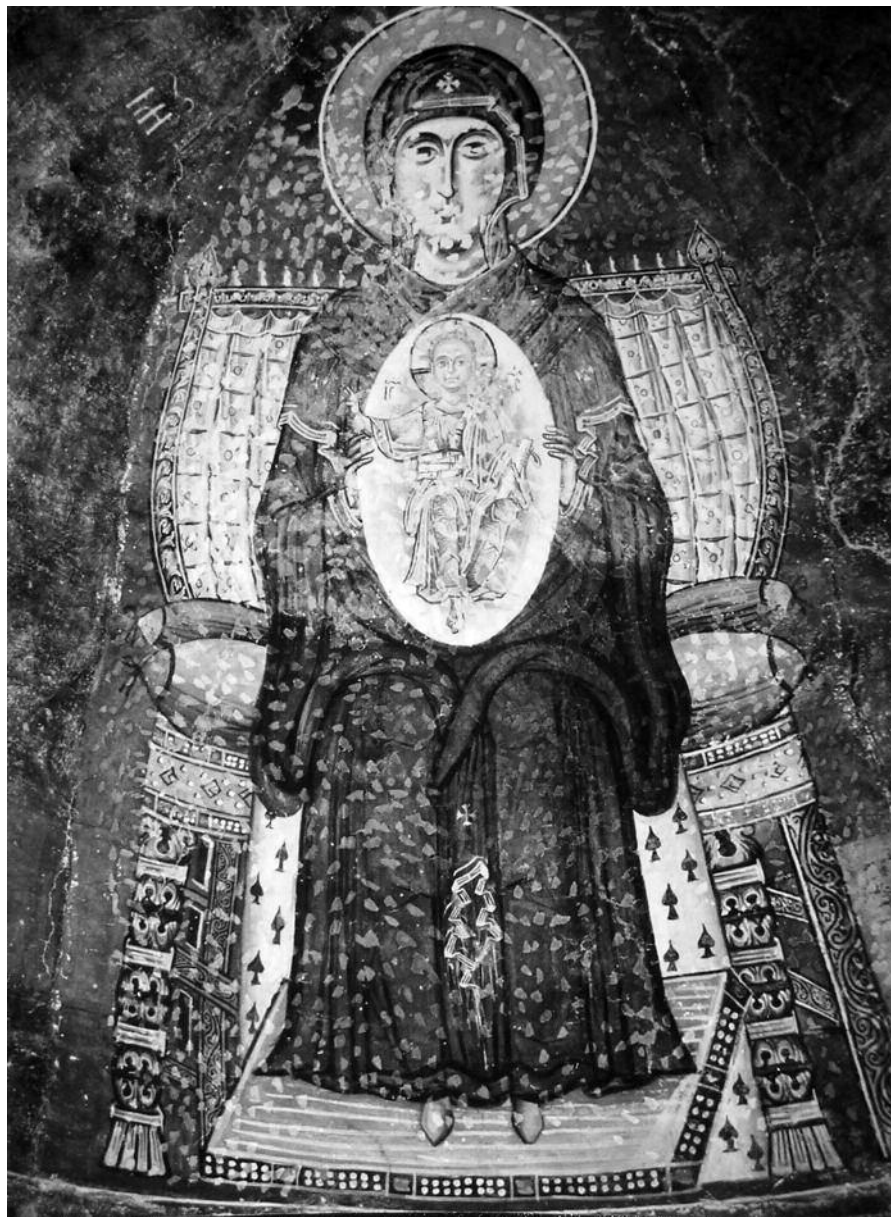
² *Літопис руський за Іпатським списком*, пер. з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич, К. 1989, с. 245.

Мал. 1. Мозаїка “Богородиця Нікопея”. Л. Тоцький. 2016 р.

Отже, судячи з усього, над Золотими воротами з боку поля знаходилася ікона Богородиці з Немовлям. Причому аркові заглиблення над воротами (люнети), в які вставлялися ікони, мали бути, за традицією, як з боку поля, так і з боку міста. На жаль, на нинішньому павільйоні-реконструкції є лише одна арка – з боку міста, хоча надбрамних ікон мало бути дві – з напольного і міського фасадів. Це, радше за все, мали бути найбільш *війські* образи Богородиці з Немовлям – Одігітрія (Провідниця), що відправляла воїнів на брань, і Нікопея (Побідоносна чи Даруюча перемогу, Переможна), що зустрічала їх з перемогою. Логічно думати, що Одігітрія була на напольному фасаді воріт, а Нікопея – на міському. Саме образ Нікопеї ми й запропонували встановити на міському (північному) фасаді Золотих воріт.

Що це за образ? Він представляє Богородицю, яка тримає перед грудьми щит із зображенням Христа Немовляти (мал. 2). Вони зображені фронтально, тобто обличчям до нас, анфас. Цей образ близький до типу Богородиці Знамення, але руки Богоматері тут не молитовно здійснені, а

Мал. 2. Фреска "Богородиця Нікопея". Софія Охридська. 1040 р.

тримають щит – символ Христа як Спасителя і Триумфатора (мал. 3). На Русі Нікопеєю називали ікону Божої Матері з Богонемовлям у круглому медальйоні, близьку за іконографією типу ікони Богородиці “Знамення”. На думку В. Шандровської, названий тип, що являє собою сплав зображення Нікопеї і Оранти (Тої, що молиться, тобто Богородиці з молитовно здійсненими руками), зустрічається лише з XI ст.³ Але вперше поясне зображення Оранти з Немовлям Христом на грудях фігурує на фресці в катакомбах Агнії в Римі (IV–V ст.). Власне ж Оранта є найбільш давнім образом Богоматері, що також з’явився ще в катакомбному мистецтві⁴.

Мал. 3. Фреска “Богородиця Нікопея”.
Деталь. Софія Охридська. 1040 р.

Назва “Нікопея” закріпилася завдяки епітету на візантійській печатці XI ст., хоча цей образ дуже ранній і фігурує вже на печатках Іраклія (610–641). За переданням, написаний він св. апостолом і євангелістом Лукою. Святкування образу Богородиці Нікопеї встановлено 15 серпня. Як відомо, центром культу Богоматері як покровительки і захисниці Константинополя був Влахернський комплекс з його святинею – мафорієм Богоматері. Тут шанувалися різні за іконографією її образи: Оранта, Нікопея, Одигітрія тощо. Цікаво, що саме Нікопея і Одигітрія виступали на печатках у ролі захисниці столиці Візантії від ворогів. Так, перше відоме нам чудо врятування столиці Богородиця явила в 626 р., під час облоги Константинополя

³ В.С. Шандровская, *Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери*, ВВ 58 (1999) 198.

⁴ Ю.Г. Бобров, *Основы иконографии древнерусской живописи*, Санкт-Петербург 1995, с. 220–222, 224.

аварами, і це чудо було пов'язано з Влахернами. Саме в цьому зв'язку на печатках Іраклія та його наступників з'являється зображення Богородиці в двох іпостасях – Нікопеї та Одігітрії⁵.

Богородиця Нікопея може бути представлена як погрудно, так і на повний зріст, а також такою, що сидить на престолі, з медальйоном у руках або без нього. Наприклад, на вівтарній мозаїці в соборі монастиря Осіос Лукас (Греція, 1011 р.) Богородиця Нікопея сидить на престолі, тримаючи на колінах Христа, якого зображено не в медальйоні. І все ж визначення “Нікопея” деякі дослідники застосовують лише до її погрудного зображення, оскільки пов'язують його з історичним фактом знахідки давньої доіконоборчої ікони з погрудним зображенням Богородиці, що тримала обома руками і перед грудьми медальйон з Христом Немовлям. Ікона була виявлена в ході реставраційних робіт у Влахернському храмі, що проводилися за повелінням імператора Романа III Аргіра (1028–1034)⁶. Отже, на мозаїчній іконі, встановленій на Золотих воротах Києва, Богородиця представлена в класичному типі Нікопеї: погрудно, з медальйонним зображенням Христа, яке тримає в руках.

Що стосується парного їй образу Одігітрії, то, як зазначено вище, його логічно було б розмістити на напольному (південному) фасаді воріт. Іконографічний тип Богородиці Одігітрії, що з'являється на візантійських печатках з кінця VII ст., представляє її з Немовлям Христом, якого вона тримає на лівій руці. При цьому Богородиця може бути зображеною погрудно, в ріст і вельми рідко на троні. Можуть бути різними також повороти голови Марії щодо Немовляти, рух її рук, різною буває й поза Немовляти.

Назва “Одігітрія” – “Провідниця” пов'язано з назвою монастиря Одігон в Константинополі⁷. Зв'язок образів Нікопеї і Одігітрії засвідчує наявність зображення Нікопеї на лицевому боці печатки XI ст. монастиря Одігон та Одігітрії – на лицевому боці печатки великого скевофілакса (казначея) Влахерн Миколая Скліра. Подібно образу Нікопеї, образу Одігітрії були притаманні функції захисту, відведення зовнішньої загрози, допомоги у боротьбі з ворогами⁸. Причому функції захисниці Константинополя від ворогів Одігітрія поділяла також з Орантою, яка виступала покровителькою міста і держави, гарантом миру і спокою як всередині

⁵ В.П. Степаненко, *Богоматерь Никопея и Акатамахитос (к интерпретации фрески храма св. Георгия в Курбиново)*, *Античная древность и средние века* 33 (Екатеринбург 2002) 141–142.

⁶ В.С. Шандровская, *Op. cit.*, с. 196.

⁷ *Ibid.*, с. 197.

⁸ В.П. Степаненко, *Op. cit.*, с.144–145.

них, так і на кордонах імперії, відвертаючи від неї ворогів як “непереможний щит”⁹. Припускають, що соціальні функції Оранти, Нікопеї та Одигітрії “були багатогранними і в цілому подібними, у різних аспектах забезпечуючи небесне покровительство Константинополю, імперії і василевсам, представникам еліти і рядовим підданим імперії”¹⁰.

Так, звісно, було і на Русі. Якщо грандіозний мозаїчний образ Оранти постав у головних вівтарях першохрамів Києва – Десятинній церкві і Софійському соборі, то значно менші мозаїчні образи Нікопеї та Одигітрії, імовірно, прикрасили люнети над Золотими воротами. Загалом, можемо констатувати ідейно-композиційний і топографічний взаємозв’язок трьох головних градозахисних образів Богородиці в найдавніших святинях Києва кінця X – першої чверті XI ст. – Десятинній церкві, Софійському соборі та на Золотих воротах.

Але який саме образ Одигітрії міг бути на напольному, лицевому фасаді Золотих воріт? Адже в іконографії Одигітрії склалося чимало варіантів, що різняться незначними відхиленнями в позах Богородиці і Немовляти, в деталях їх одягу, і називаються за місцями їх особливого пошанування чи явлення. Гадаю, що тут у нас є підказка, на яку раніше не зверталася увага при реконструкції образу Золотих воріт. Як відомо зі старої літератури, на Золотих воротах Києва існував образ Богородиці Казанської, названий за місцем чудесного явлення ікони в 1579 р. На цій іконі був напис, згадуваний відомим істориком Києва М. Закревським: “Від існуючої Благовіщенської церкви на Золотих Воротах до наших часів дійшов достойний предмет, що зберігався у дерев’яній церкві Св. Трійці на Старому Києві, до 1856 р., образ Божої Матері, гадають, Казанської, але ця думка хибна. На верху цієї ікони написано золотими літерами: *Образ пресвятыя Богородицы от Златых Врат принесена. А внизу її напис: Лета от Адама 7207, а от Рождества Христова 1699 года, октября 20 дня, принесен от Златых Врат образ Явления Казанския Богородицы*”¹¹.

Це свідчення підтверджує ще один історик Києва – М. Сементовський: “Той, що знаходився на Золотих воротах, ймовірно, з часів приєднання Малоросії до престолу руського, образ Казанської Божої Матері у 1699 р. 20 жовтня, як означено в напису на іконі, перенесений до дерев’яної парафіяльної Троїцької церкви, що існувала на північний схід у ста сажнях від Софійського храму, яка у 1758 р. листопада 19, через

⁹ В.П. Степаненко, *Op. cit.*, с. 142.

¹⁰ *Ibid.*, с. 143.

¹¹ Н. Закревский, *Описание Киева*, т. 1, Москва 1868, с. 326.

старість, зламана та усе її начиння перенесене до новозбудованої того ж року, у Либідській частині, так само до Троїцької дерев'яної церкви"¹². Щоправда, нижче він засвідчує, що нова Троїцька церква насправді була кам'яною, і що образ Казанської Божої Матері знаходився в ній постійно: “Либідський, до 1869 р. Троїцький, майдан, на якому знаходиться церква св. Трійці кам'яна, однокупольна та при ній дзвіниця. Церква ця закладена 1856 р. та освячена 1858 р. жовтня 12. Дерев'яна Троїцька церква, збудована 1732 р., на кошти військового гарнізонного полку, знаходилась на північний схід, у ста сажнях від Софійського собору, але через старість 1758 р. зламана, а начиння її взяте до нової церкви. У цій церкві постійно знаходиться давній образ Казанської Божої Матері, на якому написано: *Образ Пресвятыя Богородицы от Златых Врат перенесен лета от Адама 7207, от Р.Х. 1699 г. октября 20 дня*”¹³.

Історик мистецтва К. Широцький, припускаючи, що на фасаді Золотих воріт у давнину було фрескове зображення Благовіщення, писав: “Можливо, що це зображення передувало на Золотих воротах тому образу Богородиці, який поставили тат московські стрільці після 1654 р. Ця ікона зберігається тепер у Троїцькій церкві на Либіді. Її помилково вважають Казанською”¹⁴. Думку про помилкове визначення ікони К. Широцький вочевидь запозичив у М. Закревського, котрий звернув увагу на напис на іконі, в якому значилося, що це – “*образ Явления Казанския Богородицы*”. Проте ікона названа так, бо була *явленою*, такою, що чудесно явилася в Казані.

Казанська Богородиця – одна з найбільш шанованих ікон Руської Церкви. Вона відноситься до типу Одигітрії й являє собою півфігурне зображення Богородиці, яка лівобіч тримає Немовля. Зображення це дуже урочисте, суворе і воїнське. Христос стоїть строго анфас, його постать представлена по пояс, видно лише праву руку з благословляючим (зазвичай двоперстним) жестом. Припущення, що цю ікону “поставили тут московські стрільці після 1654 р.”, є цілком переконливим, адже в 1649 р. з нагоди народження в 1648 р. на свято чудотворної ікони Казанської Божої Матері нащадка престолу царевича Димитрія цар Олексій Михайлович звелів відзначати свято Казанської ікони щороку 22 жовтня по всіх містах¹⁵.

¹² Н. Сементовский, *Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*, К. 1900, с. 116.

¹³ *Ibid.*, с. 236.

¹⁴ К.В. Широцкий, *Киев. Путеводитель*, К. 1917, с. 22.

¹⁵ Н.Н. Чугрева, *Семейная икона царя Алексея Михайловича: (Икона Богородицы Казанской с избранными святыми в соборании Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева)*, Памятники культуры. Новые открытия, 1999 (2000), Москва 2000, с. 265–272; И. Покровский, *Явленная Чудотворная икона Казанской Божьей матери*, Казань 1904.

Зрозуміло, що образ Казанської Божої Матері є пізнім і з’явився на Золотих воротах лише в середині XVII ст. Однак поява його тут мала бути доречною, себто такою, що відповідала характеру пам’ятки та давній традиції. Це веде нас до висновку, що в давнину з напольного фасаду Золотих воріт справді було зображення Богородиці Одигітрії в типі близькому до Казанської Божої Матері. Такою могла бути ікона Богородиці Іверської – поясне зображення Одигітрії з високо і прямо сидячим на її лівій руці Богонемовлям, погляд якого спрямований вперед, правою рукою Він двоперстно благословляє, а в лівій тримає сувій; вираз ликов суворий і зосереджений. Цю чудотворну ікону, одну з найбільш шанованих святинь православ’я, називають Вратарницею чи Привратницею (Портаітиссою). Її оригінал, що знаходиться в Іверському монастирі на Афоні, де вона була встановлена над головними вратами, згідно афонському переданню, став шануватися з початку XI ст., тобто незадовго до побудови київських Золотих воріт. З тих пір усталилася традиція встановлювати Портаітиссу над воротами міста, церкви, монастиря, фортеці чи дому: на виході з воріт ікона благословляла тих, хто рушав у путь. Звісно, що чудотворна афонська святина стала добре відома на Русі вже з часу її прославлення, адже тісні зв’язки Києва з Афоном налагодилися за Володимира. Науковці вважають, що його дружина візантійська принцеса Анна переконала Володимира влаштувати на Святій Горі Афон руську обитель і вмовила своїх братів Василя II і Константина VIII надати для цього один зі святогорських монастирів. Цей найдавніший руський монастир Ксилургу (Древодела), згадуваний в афонському акті від 1016 р., присвячувався Пресвятій Богородиці, як і Десятинна церква¹⁶.

Тобто у нас є вагомі підстави вважати, що на Золотих воротах Києва, над проїздом, існували саме прославлені візантійські ікони Богородиці у градозахисному типі Портаітисси (з боку поля) і Нікопеї (з боку міста). І це логічно, позаяк Київ, за “Словом” Іларіона, відданий на захист Святій Богородиці, якій Ярослав спорудив церкву на честь першого Господнього свята Благовіщення¹⁷.

Отже, щойно встановлений на Золотих воротах образ Богородиці Нікопеї належить до найбільш давніх і поширених іконографічних типів у Візантії. Ікону Богородиці Нікопеї візантійські імператори ставили на

¹⁶ В.А. Мошин, *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв.*, Из истории русской культуры, т. 2, кн.1: Киевская и Московская Русь, сост. А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, Москва 2002, с. 309–357.

¹⁷ А.М. Молдован, “Слово о законе и благодати” Илариона, К. 1984, с. 97.

*Мал. 4. Л. Тоцький та Н. Нікітенко біля мозаїчної ікони
"Богородиця Нікопея". Золоті Ворота. 18 травня 2016 р.*

тріумфальну колісницю, коли в'їжджали в Константинополь після перемоги. Богородиця Нікопея вважалася хранителькою держави, що дарує перемогу у праведній боротьбі. Вона супроводжувала армію в походах, їй приносили подячні молебні за перемогу над варварами. Так, безперечно, було й на Русі, адже Богородиця Нікопея дуже багато значила для молодих християнських держав. Недарма вона зображена у вітварі церкви Святої Софії в Охридї (40-і рр. XI ст.).

Ось чому саме на цей іконографічний тип Богородиці я акцентувала увагу, і ще у 2008 році членами Вченої ради Національного заповідника "Софія Київська" (протокол № 4 від 20.03.2008 р.) було прийнято рішення створити мозаїчне панно з образом Богородиці Нікопеї та влаштувати його у люнеті північного фасаду павільйону "Золоті ворота". Науковим керівником проекту стала авторка цієї статті. До створення мозаїки був залучений відомий київський мозаїст, талановитий копіїст мозаїк Софійського собору, автор мозаїчної підлоги Благовіщенської надбрамної церкви на Золотих воротах і творець мозаїк відродженого Михайлівського Золотоверхого собору Л. Тоцький.

Мал. 5. Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та генеральний директор Національного заповідника “Софія Київська” Н. Куковальська біля освяченої мозаїчної ікони “Богородиця Нікопея”. Золоті Ворота. 19 травня 2016 р.

Проект мозаїчного панно (картон) обговорювався та корегувався фахівцями Заповідника та істориками і мистецтвознавцями з інших наукових установ Києва. Останній варіант було обговорено та одногосно прийнято Вченою радою Національного заповідника “Софія Київська” (протокол № 1 від 20.02. 2016 р.). 16 березня 2016 р. проект був обговорений і одногосно схвалений Науково-методичною радою Міністерства культури України.

Образ був завершений і 18 травня перенесений до Золотих воріт (мал. 4). А 19 травня мозаїчну ікону освятив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, який сказав: “Ми освятили цей образ

тоді, коли на сході йде війна. А нам потрібна перемога. І ми будемо молитися, щоб Божа Матір захистила не тільки Київ від ворогів, нашестя чужинців, а щоб вона захистила всю нашу українську землю” (мал. 5). А вже 28 травня, на День Києва, відбулося урочисте відкриття мозаїчного панно “Богородиця Нікопея” на фасаді Золотих воріт.

Безперечно, мозаїчний образ Богородиці Нікопеї на Золотих воротах є новим, неповторним, а значить унікальним для сучасного Києва. Він став не просто окрасою міста, а його сакральним захисним символом. Мабуть, не випадково Богородиця Нікопея постала на Золотих воротах у День Києва й осінила його “аби благословення, що його архангел дав дівиці, було і городу сьому. До неї ж бо мовилось: “Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!” (Лк. 1, 28). До города ж: “Радуйся, благовірний городе, Господь з тобою!”¹⁸. Це слова митрополита Київського Іларіона, сучасника побудови Золотих воріт, промовлені ним на освяченні надбрамної Благовіщенської церкви.

¹⁸ А.М. Молдован, *Op. cit.*, с. 97. Переклад В. Яременка за виданням: Іларіон Київський, *Слово про Закон і Благодать*, Давня українська література. Хрестоматія, К. 1992.